



Tonga

**LAO FAKAANGAANGA KI HE 'INIVESI
MULI 2020**



LAO FAKAANGAANGA KI HE 'INIVESI MULI 2020

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA 1 - TALATEU		5
1	Hingoa nounou mo e kamata ngaue'aki.....	5
2	'Uhinga'i lea	5
3	Ha'i 'e he Lao 'a e Kalauni.....	7
KONGA 2 – NGAUE'AKI 'O E 'INIVESI MULI 'I TONGA		7
4	Tu'utu'uni fakalukufua ki he 'inivesi muli.....	7
5	Ngaahi faka'ata pe ngaahi tapui pau 'oku ngaue'aki ki he 'inivesi muli 'i Tonga	7
6	'Uhinga'i lea 'o e taha muli	8
7	'Uhinga 'o e ngaue 'oku tapui, ngaue tuku makehe mo e ngaue fakangatangata	9
KONGA 3 – PULE'I 'O E FOUNGA 'INIVESI MULI 'I TONGA		9
VAHE 1 – NGAahi NGAUE FAKAPISINISI 'OKU TUKU MAKEHE PE FAKANGATANGATA		9
8	Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata.....	9
9	Ngaahi tu'utu'uni ki hono fakamahino pau 'o e ngaahi ngaue tuku makehe mo fakangatangata	10
10	Toe vakai'i 'o e Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata.....	10
11	Minisita ke ne fakakaukau'i 'a e lipooti 'oku toe vakai'i	11
VAHE 2 – LESISITA 'INIVESI MULI		11
12	Tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli	11
13	Tohi kole ki hono foaki 'o e tohi fakamo'oni	12
14	Fakamatala 'oku fiema'u ki he tohi kole ki hono foaki 'o e tohi fakamo'oni	12
15	Tu'utu'uni 'o e tohi kole ki hono foaki 'o e tohi fakamo'oni	13

16	Hiki 'o e tohi fakamo'oni	14
17	Fakamatala 'oku fiema'u ki he tohi kole ki hono hiki 'o e tohi fakamo'oni	14
18	Tu'utu'uni 'o e tohi kole ki hono hiki 'o e tohi fakamo'oni	15
19	Tangi 'i he 'ikai tali 'o e tohi kole ke foaki pe hiki 'a e tohi fakamo'oni	16
20	Vaha'ataimi 'aonga 'o e tohi fakamo'oni.....	16

VAHE 3 – NGAahi FATONGIA 'O E TAHA 'OKU NE MA'U 'A E TOHI FAKAMO'ONI 16

21	Kuo pau ke fanongonongo 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni 'a e ngaahi liliu ki he fakamatala	16
22	Kuo pau ke fakahu 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha lipooti 'o e tu'unga fakata'u.....	17
23	Kuo pau ke fanongonongo 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni 'a e ngata 'o e ngaue fakapisinisi.....	18

VAHE 4 – TA'OFI FAKATAIMI PE KANISELI 'O E TOHI FAKAMO'ONI 18

24	Ta'ofi fakataimi 'o e tohi fakamo'oni	18
25	Ola hono ta'ofi fakataimi 'o e tohi fakamo'oni.....	19
26	'E ngofua ki he Failesisita ke ne kaniseli 'a e tohi fakamo'oni.....	19
27	Founga ngaue ki hono kaniseli.....	20
28	Tangi ki he Fakamaau'anga Lahi 'i he tu'utu'uni 'a e Failesisita ke kaniseli.....	20
29	Taimi 'oku hoko ai hono kaniseli 'o e tohi fakamo'oni	20

VAHE 5 – LESISITA 'INIVESI MULI 21

30	Lesisita 'inivesi muli	21
31	Kakano 'o e lesisita	21
32	Fakatonutonu 'o e lesisita.....	22

KONGA 4 – ME'A MAKEHE 22

33	Failesisita 'o e 'Inivesi Muli.....	22
34	Ngaahi fatongia 'o e Failesisita	23
35	Kuo pau ke teuteu'i 'e he Failesisita 'a e lipooti fakata'u	23
36	Ngaahi mafai 'o e Failesisita ke 'a'ahi.....	23
37	Founga 'e ala 'oatu ai 'e he Failesisita 'a e ngaahi fanongonongo	24
38	Ngaahi me'a faka-fakamo'oni.....	24
39	Ngaahi hia mo e ngaahi tautea	25
40	Ngaahi malu'i ki he kau 'inivesi muli	25
41	Toe foaki 'o e tohi fakamo'oni lolotonga.....	26
42	Ola hono toe foaki 'o e tohi fakamo'oni lolotonga	27
43	Fakapekia mo e Fakataimi.....	27
44	Ngaahi fakatonutonu fekau'aki	27
45	Ngaahi Tu'utu'uni	28

FAKAMATALA FAKAMAHINO 29



LAO FAKAANGAANGA KI HE 'INIVESI MULI 2020

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO FEKAU'AKI MO E 'INIVESI MULI

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehe:

KONGA 1 - TALATEU

1 Hingoa nounou mo e kamata ngaue’aki

- (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ki he ‘Inivesi Muli 2020.
- (2) Kuo pau ke kamata ngaue’aki ‘a e Lao’ ni ‘i ha ‘aho ‘e fanongonongo ‘e he Kapineti.

2 ‘UHINGA’I LEA

‘I he Lao ni, tuku kehe ka ‘i ai ha ‘uhinga kehe ‘i hono tu’unga -

“poate” ‘i he’ene felave’i mo ha sino’i kautaha, ‘oku ‘uhinga ki he poate ‘o e kau talekita pe sino pule felave’i;

“ngaue fakapisinisi” ‘oku ‘uhinga ki ha ngaue ‘i he fefakatau’aki, komeesi, pe ngaue’anga ‘a ia ‘oku fakahoko koe’uhi ko e tupu (profit) pe tupu (gain), pea ‘oku kau heni ha ngaue fakanima poto, ngaue faka’atamai pe ngaue kehe ‘oku fokotu’u ‘i Tonga ni ‘e ha taha ‘i ha vaha’ataimi loloa pe tu’uma’u;

“tohi fakamo’oni” pe **“tohi fakamo’oni lesisita ‘inivesi muli”** -

- (a) ‘oku ‘uhinga ki ha tohi fakamo’oni ‘oku tuku atu ‘i he kupu 15(3)(a); pea

(b) kau ai ha tohi fakamo'oni fetongi 'oku foaki 'i he kupu 18(3)(a) pe 21(3);
“Ofisa Pule Ngaue” 'oku 'uhinga ki he 'Ofisa Pule Ngaue 'oku ne tokangaekina 'a e komeesi;

“Konivesio ki he Felotoi ki he Ngaahi Fakakikihi Faka'inivesi” 'oku 'uhinga ki he Konivesio ki he Felotoi ki he Ngaahi Fakakikihi Faka'inivesi 'i he vaha'a 'o e Ngaahi Fonua mo e Ngaahi Fonua 'o e Ngaahi Fonua Kehe 'oku ngaue'aki 'i Uasingatoni D.C., 'Amelika 'i he 'aho 18 Ma'asi 1965 pea na'e tali 'e Pule'anga Tonga 'i he 'aho 21 Ma'asi 1990;

“taha 'inivesi fakalotofonua” 'oku 'uhinga ki ha taha 'inivesi 'a ia 'oku 'ikai ko ha taha muli;

“fakahu” 'oku 'uhinga ke fakahū, 'oatu, tufaki, tuku atu, fakahu atu, fakahū ki he, kole, pe faka'atā kehe ange, pea kau ai 'a e fakahū faka'ilekitulonika;

“Minisita” 'oku 'uhinga ki he Minisita 'oku ne tokangaekina 'a e komeesi;

“Potungaue” 'oku 'uhinga ki he Potungaue 'oku ne tokangaekina 'a e komeesi;

“taha muli” 'oku ne ma'u 'a e 'uhinga 'oku 'oatu ki ai 'i he kupu 6;

“tu'utu'uni” 'oku 'uhinga kuo tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fa'u 'i he Lao ni;

“foomu kuo tu'utu'uni” -

(a) 'oku 'uhinga ki he foomu 'oku tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fa'u 'i he Lao ni; pea

(b) kau ki ai, kapau 'oku 'ikai 'i ai ha foomu kuo tu'utu'uni, ha foomu kuo fakangofua 'e he Failesisita;

“ngaue 'oku tapui” 'oku ne ma'u 'a e 'uhinga 'oku 'oatu ki ai 'i he kupu 7(1);

“lesisita” 'oku 'uhinga ki he lesisita 'inivesi muli 'oku fokotu'u 'i he kupu 30;

“Failesisita” 'oku 'uhinga ki he Failesisita 'o e 'Inivesi Muli 'a ia 'oku fakanofo 'i he kupu 33(1);

“Ngaahi Tu'utu'uni” 'oku 'uhinga ki he ngaahi tu'utu'uni 'oku fa'u 'i he Lao ni;

“ngaue tuku makehe” 'oku ne ma'u 'a e 'uhinga 'oku 'oatu ki ai 'i he kupu 7(2);

“Lisi Tuku Makehe” 'oku 'uhinga ki he lisi 'oku fokotu'u 'i he kupu 8(1);

“ngaue fakangatangata” 'oku ne ma'u 'a e 'uhinga 'oku 'oatu ki ai 'i he kupu 7(3);

“Lisi Fakangatangata” 'oku 'uhinga ki he lisi 'oku fokotu'u 'i he kupu 8(2);

“ngaahi malu” 'i he'ene felave'i mo ha sino fakakautaha, 'oku 'uhinga ki he ngaahi 'inasi 'oku 'oatu 'e he sino fakakautaha, pe ko e ngaahi 'iuniti 'a ia 'oku vahevahe ki ai 'a e 'inasi totonu pe totonu fakaekoloa 'i he sino fakakautaha mo tanaki pa'anga, pe ko hono tatau;

“fakamo'oni hingoa” 'i he'ene fekau'aki mo e fakamatala 'oku fakahu faka'ilekitulonika, 'oku kau ai ha fakamo'oni hingoa faka'ilekitulonika kapau -

- (a) ko e fakamo'oni hingoa 'oku ne faka'ilonga'i 'a e taha 'oku ne fakamo'oni;
- (b) ko e fakamo'oni hingoa 'oku ne fakaha 'a hono tali 'e he taha ko ia 'a e fakamatala; pea
- (c) ko e founa 'o e fakamo'oni hingoa 'oku fakangofua 'e he Failesisita; **“taha Tonga”** 'oku 'uhinga ki ha taha 'a ia ko ha taha Tonga 'i he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ki he Kakai 'o e Fonua (Vahe 59);
“Tohi” 'oku kau ai -
 - (a) 'a hono lekooti 'o e ngaahi lea 'i ha foomu tu'uma'u mo taau;
 - (b) 'a hono lekooti 'o e ngaahi lea 'i he ngaahi founa faka'ilekitulonika 'a ia 'oku malava ke to'o mo lau; mo
 - (c) hono faka'asi 'o e ngaahi lea 'i ha founa faka'ilekitulonika pe ngaahi founa fetu'utaki kehe 'oku lekooti ki mui mai 'i he ngaahi founa faka'ilekitulonika 'e malava, 'i ha founa pe, ke to'o mo lau;
- “aho ngaue”** 'oku 'uhinga ki ha 'aho 'oku 'ikai ko ha 'aho -
 - (a) Tokonaki pe Sapate; pe
 - (b) malolo fakapule'anga.

3 Ha'i 'e he Lao 'a e Kalauni

'Oku ha'i 'e he Lao ni 'a e Kalauni.

KONGA 2 – NGAUE'AKI 'O E 'INIVESI MULI 'I TONGA

4 Tu'utu'uni fakalukufua ki he 'inivesi muli

'E ngofua ki ha taha muli ke ne fakahoko ha ngaue fakapisinisi 'i Tonga ni 'o fakatatau ki he -

- (a) faipau ki he ngaahi lao 'o Tonga; mo e
- (b) ngaahi faka'atā pe ngaahi tapui 'oku tuku atu 'i he kupu 5.

5 Ngaahi faka'ata pe ngaahi tapui pau 'oku ngaue'aki ki he 'inivesi muli 'i Tonga

- (1) Kuo pau ke 'ikai fakahoko 'e ha taha muli ha ngaue fakapisinisi 'i Tonga 'a ia ko ha -
 - (a) ngaue 'oku tapui; pe
 - (b) ngaue tuku makehe.

- (2) Kuo pau ke 'ikai fakahoko 'e ha taha muli ha ngaue fakapisinisi 'i Tonga 'a ia ko ha ngaue fakangatangata tukukehe kapau 'e fakakakato 'e he taha muli 'a e ngaahi tu'unga 'oku tu'utu'uni'i 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki hono fakahoko 'o e ngaue ko ia.
- (3) 'Oku 'ikai ha me'a 'i he kupusi'i (1) 'oku ne ta'ofi ha taha 'oku ne fakahoko ha ngaue tuku makehe mei hono fakangaue'i ha taha muli 'a ia ko 'ene ngaue 'oku 'ikai tapui 'i he Lao ki he Kakai Hu Mai (Vahe 62) pe ko ha lao kehe.

6 'UHINGA'I LEA 'O E TAHA MULI

'I he Lao ni, 'oku 'uhinga 'a e "**taha muli**" ki ha -

- (a) taha taautaha 'oku 'ikai ko ha taha Tonga;
- (b) sino'i kautaha kuo lesisita 'i ha fonua 'i muli;
- (c) sino'i kautaha, kapau ko ha taha pe ni'ihhi muli -
- (i) 'oku 'i ai ha'ane monu'ia ki he taha pe lahi ange 'o ha kalasi 'o e ngaahi malu'i 'a e sino'i kautaha ko ia;
- (ii) 'oku nau ma'u a e mafai ke pule'i 'a e fokotu'utu'u 'a e poate 'o e sino'i kautaha ko ia; pe
- (iii) 'oku ne ma'u 'a e totonu ki hono fakahoko pe pule'i 'a hono fakahoko 'o e taha pe lahi ange 'o e ngaahi fili 'i ha fakataha 'o e sino'i kautaha ko ia;
- (d) paatinasipi, kaunga pisinisi ta'elesisita fakakautaha pe ni'ihhi ta'elesisita kehe (kehe ange mei ha talasiti), kapau -
- (i) ko e taha pe lahi ange 'o e paatinasipi, kaunga pisinisi ta'elesisita fakakautaha pe ko ha sino ta'elesisita kehe, hoa pe kau memipa ko ia ko e ni'ihhi muli;
- (ii) ko ha taha pe ni'ihhi muli 'oku 'i ai 'enau ngaahi monu'ia 'i he pe totonu ki he ngaahi pa'anga tupu pe koloa pe ha fakafuofua 'o ia (kau ai hono fakama'opo'opo) 'o e paatinasipi, kaunga pisinisi ta'elesisita fakakautaha pe ko e ni'ihhi ta'elesisita kehe; pe
- (iii) ko ha taha pe ni'ihhi muli 'oku 'i ai 'enau totonu ke fakahoko pe pule'i 'a hono fakahoko 'o e taha pe lahi ange 'o e ngaahi fili 'i ha fakataha 'o e paatinasipi, kaunga pisinisi ta'elesisita fakakautaha pe ko e ni'ihhi ta'elesisita kehe; pe
- (e) talasiti kapau ko e -
- (i) taha pe lahi ange 'o e kau talasiti ko e ni'ihhi muli;
- (ii) taha pe ni'ihhi muli 'oku 'i ai 'enau totonu monu'ia ki he koloa talasiti pe ko ha kong'a 'o ia;
- (iii) taha pe lahi ange 'o e ni'ihhi ko ia 'oku 'i ai 'enau totonu ke fakatonutonu pe pule'i 'a e fakatonutonu 'o e tohi talasiti ko e ni'ihhi muli; pe

- (iv) taha pe lahi ange 'o e ni'ihi ko ia 'oku 'i ai 'enau totonu ke pule'i 'a e fa'unga 'o e kau talasiti ko e ni'ihi muli.

7 'UHINGA 'O E NGAUE 'OKU TAPUI, NGAUE TUKU MAKEHE MO E NGAUE FAKANGATANGATA

- (1) Ko e ngaue 'oku tapui ko ha ngaue 'oku fakamahino pau 'i he Tepile 1 ki he Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2002, ko ha ngaue 'oku tapui.
- (2) Ko e ngaue tuku makehe ko ha ngaue 'oku lisi 'i he Lisi Tuku Makehe pea ko e ngaue fakapisinisi ia 'oku tuku makehe pe ma'ae kau 'inivesi fakalotofonua.
- (3) Ko e ngaue fakangatangata ko ha ngaue 'oku lisi 'i he Lisi Fakangatangata pea 'e ala fakahoko 'e ha taha muli ka kuo pau ke fakakakato 'e he taha muli 'a e ngaahi tu'unga 'oku tu'utu'uni pau 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki hono fakahoko 'o e ngaue ko ia.

KONGA 3 – PULE'I 'O E FOUNGA 'INIVESI MULI 'I TONGA

VAHE 1 – NGAahi NGAUE FAKAPISINISI 'OKU TUKU MAKEHE PE FAKANGATANGATA

8 Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata

- (1) 'E ngofua ki he Minisita ke ne fakamahino pau 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ha lisi 'o e ngaahi ngaue fakapisinisi ko e Lisi Tuku Makehe pea ko e ngaahi ngaue ko ia 'oku lisi 'oku tuku makehe ma'ae kau 'inivesi fakalotofonua.
- (2) 'E ngofua ki he Minisita ke ne fakamahino pau 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ha lisi 'o e ngaahi ngaue fakapisinisi ko e Lisi Fakangatangata pea 'e ngofua ki he ngaahi ngaue ko ia 'oku lisi ke fakahoko 'e ha taha muli ka kuo pau ke fakakakato 'e he taha muli ko ia 'a e ngaahi tu'unga pau kuo tu'utu'uni ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue ko ia.
- (3) 'E ngofua ki he Minisita mei he taimi ki he taimi ke ne fakatonutonu 'i he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Lisi Tuku Makehe pe ko e Lisi Fakangatangata 'aki hono tanaki atu, fakatonutonu, fakamahino pe to'o ha ngaue, ka kuo pau 'i he'ene fai pehee ke ne fakakaukau'i 'a e, kae 'ikai fakangatangata ki he, ngaahi tu'utu'uni 'oku tuku atu 'i he kupu 9.
- (4) Kuo pau ke 'ikai uesia 'e ha fakatonutonu 'o e Lisi Fakangatangata ha taha 'oku 'i ai ha'ane tohi fakamo'oni 'inivesi muli lolotonga 'a ia 'e ala lava ke ne fakahoko 'a e ngaue 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'o hange pē 'oku te'eki ke fakahoko 'a e fakatonutonu.

9 Ngaahi tu'utu'uni ki hono fakamahino pau 'o e ngaahi ngaue tuku makehe mo fakangatangata

Kuo pau ki he Minisita, 'i hono fakamahino pau ha ngaue ko ha ngaue tuku makehe pe ngaue fakangatangata ki he taumu'a 'o e Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata, ke ne fakakaukau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni –

- (a) tauhi 'a e ngaahi lisi ki he nounou taha 'e ala lava;
- (b) fakasi'isi'i pe fakalahi 'i he taimi 'a e lahi 'o e ngaahi ngaue 'oku 'i he ngaahi lisi ke faka'ai'ai 'a e fe'au'auhi 'i loto 'i he 'ekonomika 'o Tonga;
- (c) 'uhinga'i lea mahino 'o e ngaue taki taha ke malava 'a hono siofi mo fakamalohi'i lelei 'o e ngaahi tu'unga;
- (d) 'ikai ke fakakau ha ngaue tuku kehe kapau 'oku 'i ai ha ngaahi pisinisi Tonga 'oku nau fakahoko ia;
- (e) 'ikai ke fakakau ha ngaue 'oku fakatupu koloa pe ngaahi sevesi 'a ia ko e ngaahi hu mai mahu'inga ki he ngaahi ngaue 'o e ngaahi pisinisi Tonga kehe, tautautefito ki he ni'ihi 'oku ngaue tefito 'i he hu atu;
- (f) fakakau 'o ha ngaue kapau 'oku faitatau mo e ngaahi tukupa mo e ngaahi fatongia 'a Tonga 'i he ngaahi aleapau fefakatau'aki mo 'inivesi fakavaha'apule'anga, fakaevahefonua, tokolahi mo e tokoua; mo
- (g) 'ikai fakakau ha ngaue 'ikai 'i ai ha tu'utu'uni taau ki he kau 'inivesi muli 'a ia kuo 'oatu ki ai ha tohi fakamo'oni 'inivesi muli 'oku kei 'aonga 'o fekau'aki mo e ngaue ko ia ke hokohoko atu hono fakahoko 'a e ngaue ko ia.

10 Toe vakai'i 'o e Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata

- (1) Kuo pau ke toe vakai'i 'e he Failesisita 'a e Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata kau ai 'a e ngaahi tu'unga pau kuo tu'utu'uni 'oku ala ngaue'aki ki he Lisi Fakangatangata 'i ha vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 3.
- (2) Kuo pau ki he Failesisita, 'i hono fakahoko 'a hono toe vakai'i, ke ne fakatokanga'i 'a e, kae 'ikai fakangatangata ki he, ngaahi tu'utu'uni 'oku tuku atu 'i he kupu 9.
- (3) Kuo pau ki he Failesisita, 'i hono fakahoko 'a hono toe vakai'i, ke femahino'aki mo -
 - (a) kinautolu 'oku felave'i totonu kau ki ai 'a kinautolu 'oku felave'i 'i he ngaahi tu'unga fakafonua mo fakalotofonua 'o e pule'anga, kinautolu 'oku felave'i 'i he sekitoa taautaha, mo e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga; mo e
 - (b) kakai fakalukufua.
- (4) Kuo pau ki he Failesisita, 'i he kakato 'a hono toe vakai'i, ke ne -
 - (a) teuteu'i ha lipooti tohi 'o e toe vakai'i;

- (b) fakaha 'i he lipooti ko ia ha ngaahi fokotu'u 'o makatu'unga 'i he ola 'o e toe vakai'i;
- (c) fakahu atu 'a e lipooti ki he Minisita ke ne fakakaukau'i; mo
- (d) fakapapau'i 'oku pulusi 'a e lipooti 'i ha saiti 'Initaneti 'oku tokanga'i 'e he Potungaue 'a ia 'oku 'ataa ki he kakai.

11 Minisita ke ne fakakaukau'i 'a e lipooti 'oku toe vakai'i

- (1) Kuo pau ki he Minisita, 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 20 hili hono ma'u mai ha lipooti kuo fakahu atu 'i he kupu 10(4), 'o fekau'aki mo e fokotu'u taki taha ke ne -
 - (a) tali 'a e fokotu'u; pe
 - (b) 'ikai tali ia.
- (2) Kuo pau ki he Minisita, kapau 'e tali 'e he Minisita ha fokotu'u ki ha fakatonutonu 'o e lisi, ke ne fakatonutonu 'aki 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e ngaahi lisi 'o fakatatau ki he fokotu'u.
- (3) Kuo pau ki he Minisita, kapau 'e 'ikai tali 'e he Minisita ha fokotu'u, 'o tatau ai pe pe ko e fakatonutonu ki he ngaahi lisi pe 'ikai, ke ne -
 - (a) fakaha ki he kakai ha fakamatala 'o e ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai tali ai 'e he Minisita 'a e fokotu'u; mo
 - (b) fakapapau'i 'oku pulusi 'a e fakamatala 'i ha saiti 'Initaneti 'oku tokanga'i 'e he Potungaue 'a ia 'oku 'ataa ki he kakai.

VAHE 2 – LESISITA 'INIVESI MULI

12 Tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli

- (1) Kuo pau ke 'ikai kamata ngaue'aki 'e ha taha muli 'a hono fakahoko 'o ha ngaue fakapisinisi 'i Tonga kae 'oua kuo ne 'uluaki ma'u mai ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'oku kei 'aonga.
- (2) Neongo ha me'a 'e kehe mei heni, 'oku 'ikai fiema'u ha taha muli ke ne ma'u mai ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'i he taimi 'oku -
 - (a) ngaue 'i ha ngaue fakapisinisi makehe ke fakakakato 'a e ngaahi makatu'unga 'o ha aleapau pe felotoi, 'o tatau ai pe pe ko e fa'ahi pe ko ha kau aleapau si'i, mo e Pule'anga 'o Tonga pe ko ha kautaha ki he kakai. Kuo pau ke pule'i pe tu'utu'uni'i 'a e ngaue fakapisinisi pe 'inivesi muli ko ia 'e he aleapau pe felotoi neongo ha ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni;
 - (b) tauhi pe malu'i ai ha ngaue pe faka'ilo, pe ko e kau 'i he ngaahi hopo fakangaue, fakatonutonu pe fakalelei, ko ha fa'ahi tonu ki he ngaue ko ia;

- (c) tauhi ai ha ‘akauni pe ngaahi ‘akauni ‘i ha kautaha fakapa’anga ‘i Tonga;
- (d) fakahoko ai ‘e he taha ngaohi koloa pe taha tufaki koloa ha ngaahi ngaue aleapau ki ha aleapau fakatau lolotonga ‘a ia ‘oku nau fa’ahi ai, ‘o hange ko hono fokotu’u ha misini kuo ‘osi ngaohi mo hu atu ki Tonga ‘e he taha ngaohi koloa pe taha tufaki koloa ko ia, ‘o ngaue ki he me’a tatau, mo ako’i ‘a e kau memipa ‘oku ‘i Tonga ke fakalelei ia;
- (e) fakahoko ai ha ngaue fakapa’anga mavahe ‘oku fakakakato ‘i loto ‘i he ‘aho fakatohimahina ‘e tolunoa (30) pea ‘oku ‘ikai kau ‘i he ngaue ‘o ha ngaahi ngaue fakapa’anga ‘oku toutou fakahoko ‘a ia ‘oku natula tatau;
- (f) hoko ai ko ha taha ‘oku ngaue ‘i he ngaue ‘o e tauhi tohi, ‘akiteki, ‘enisinia, lao, ngaohi nifo, faito’o pe faito’o monumanu, pea ‘oku ‘i Tonga ni fakataimi, mei he taimi ki he taimi, ke ‘oatu ha ngaahi ngaue fakapalofesinale.

13 Tohi kole ki hono foaki ‘o e tohi fakamo’oni

Kuo pau ko e tohi kole ke foaki ‘o ha tohi fakamo’oni ke -

- (a) ‘i he tohi;
- (b) ‘i he foomu kuo tu’utu’uni;
- (c) ‘i ai ‘a e fakamatala ‘oku tuku atu ‘i he kupu 14 pea mo ha fakamatala kehe ‘oku tu’utu’uni;
- (d) fakamo’oni hingoa ‘e ha pe ko e fakafofonga ‘o e taha kole;
- (e) ‘oatu fakataha mo e totongi kuo tu’utu’uni; mo
- (f) fakahu ki he Failesisita ki hono lesisita ‘i he lesisita.

14 Fakamatala ‘oku fiema’u ki he tohi kole ki hono foaki ‘o e tohi fakamo’oni

- (1) Kuo pau ko e tohi kole ki hono foaki ‘o ha tohi fakamo’oni ke ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala ko eni –
 - (a) hingoa ‘o e taha kole;
 - (b) tu’asila ha mai ‘o e taha kole ‘i Tonga mo ha tu’asila ha mai ki he ngaue ‘i Tonga;
 - (c) ngaahi fakaikiiki ‘o e fika fetu’utaki ‘a e taha kole, kau ai ‘a e tu’asila ‘imeili;
 - (d) hingoa, tu’asila, mo e ngaahi fakaikiiki ‘o e fika fetu’utaki kau ai ‘a e tu’asila ‘imeili ‘o e fakafofonga ‘o e taha kole ‘i Tonga;
 - (e) kapau ko e taha kole ko ha taha taautaha, ko e tu’asila ‘o e taha taautaha ‘i he fonua ‘oku nofo ai;

- (f) kapau ko e taha kole ko ha talasiti, paatinasipi, kaunga pisinisi, pe sino ta'elesisita, -
- (i) hingoa mo e tu'asila 'o e nofo'anga 'a e kau talasiti, hoa, pe kau memipa 'a ia ko e kakai taautaha; mo e
 - (ii) hingoa, tu'asila 'i he fonua 'o e lesisita, mo e fika lesisita 'i he fonua ko ia ki he talasiti, hoa, pe memipa 'a ia ko ha sino lesisita;
- (g) kapau ko e taha kole ko ha sino lesisita, -
- (i) ko hono tu'asila 'i he'ene fonua lesisita mo e fika lesisita 'i he fonua ko ia; mo e
 - (ii) ngaahi hingoa mo e tu'asila 'o e nofo'anga 'o e kau talekita pe tatau taki taha;
- (h) 'i he'ene felave'i mo e ngaue fakapisinisi taki taha 'oku fokotu'u -
- (i) ko e natula 'o e ngaue;
 - (ii) ha fakamatala 'o e 'inivesi mo e ngaahi ngaue pisinisi 'oku felave'i mo e ngaue, kau ai 'a e pa'anga 'inivesi 'oku fokotu'u mo e fokotu'u 'o e ngaue; mo e
 - (iii) tu'u'anga pe ngaahi tu'u'anga 'o e ngaue 'oku fokotu'u; mo
- (i) ha fakamatala kuo tu'utu'uni kehe.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'i he tohi kole –
- (a) ko e taha kole 'oku 'ikai ko ha taha mo'ua hulu te'eki faka'ataa 'i ha fonua, kapau ko e taha taautaha;
 - (b) 'e 'ikai ha talasiti, hoa, pe memipa 'o e taha kole ko ha taha mo'ua hulu te'eki faka'ataa 'i ha fonua, pe 'oku lolotonga veteki, tali mo'ua, pe pule'i ta'ekouna 'i ha fonua, kapau ko e taha kole ko e talasiti, paatinasipi, kaunga pisinisi, pe sino ta'elesisita; pe
 - (c) ko e taha kole 'oku 'ikai ke lolotonga veteki, tali mo'ua pe pule'i ta'ekouna 'i ha fonua, kapau ko e taha kole ko ha sino lesisita.

15 Tu'utu'uni 'o e tohi kole ki hono foaki 'o e tohi fakamo'oni

- (1) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Failesisita ha tohi kole ki hono foaki 'o ha tohi fakamo'oni 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 5 hili hono ma'u mai 'a e tohi kole.
- (2) 'Oku 'ikai fiema'u 'a e Failesisita ke ne tu'utu'uni ha tohi kole 'oku 'ikai faipau ki he kupu 13 mo e 14 pe 'ikai kakato 'i ha founga kehe.
- (3) Kuo pau ki he Failesisita, 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 3 hili hono fakahoko 'a e tu'utu'uni, 'o fakatatau ki he'ene tu'utu'uni, -
 - (a) foaki ha tohi fakamo'oni 'i he foomu kuo tu'utu'uni; pe
 - (b) 'oatu ki he taha kole ha tohi fanongonongo 'o fakahaai 'oku 'ikai tali 'a e tohi kole pea ke 'oatu mo e ngaahi 'uhinga ki hono 'ikai tali.

- (4) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Failesisita 'e foaki 'a e tohi fakamo'oni kapau 'oku ne fiemalie -
- (a) ki he totonu mo e kakato 'o e fakamatala 'oku fiema'u 'i he kupu 14;
 - (b) ko e ngaue fakapisinisi 'oku fokotu'u atu 'oku 'ikai ko ha ngaue tapui pe tuku makehe; pea
 - (c) kapau ko e ngaue fakapisinisi 'oku fokotu'u atu ko ha ngaue fakangatangata, ke fakakakato 'e he ngaue fakapisinisi 'oku fokotu'u atu 'a e ngaahi tu'unga felave'i 'oku tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni.

16 Hiki 'o e tohi fakamo'oni

- (1) 'E ngofua ki he Failesisita, 'i he tohi kole 'a e taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni, ke ne tali 'a hono hiki 'o ha tohi fakamo'oni 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ki ha taha muli kehe.
- (2) Kuo pau ko e tohi kole ki hono hiki 'o ha tohi fakamo'oni ke -
- (a) 'i he tohi;
 - (b) 'i he foomu kuo tu'utu'uni;
 - (c) 'i ai 'a e fakamatala 'oku tuku atu 'i he kupu 17;
 - (d) fakamo'oni hingoa ki ai 'a e pe ma'ae taha kole mo e taha hiki fakatou'osi;
 - (e) 'oatu fakataha mo e totongi kuo tu'utu'uni; mo
 - (f) fakahu ki he Failesisita.

17 Fakamatala 'oku fiema'u ki he tohi kole ki hono hiki 'o e tohi fakamo'oni

- (1) Kuo pau ko e tohi kole ki hono hiki 'o ha tohi fakamo'oni ke 'i ai 'a e ngaahi fakamatala ko eni -
- (a) hingoa 'o e taha 'oku hiki ki ai;
 - (b) ko e tu'asila 'o e taha 'oku hiki ki ai 'i Tonga mo e tu'asila ha mai ki he tufa 'i Tonga;
 - (c) ngaahi fakaikiiki 'o e fika fetu'utaki 'a e taha 'oku hiki ki ai, kau ai 'a e tu'asila 'imeili;
 - (d) hingoa, tu'asila, mo e ngaahi fakaikiiki 'o e fika fetu'utaki, kau ai 'a e tu'asila 'imeili 'a e fakafofonga 'o e taha 'oku hiki ki ai 'i Tonga;
 - (e) 'uhinga 'a hono hiki;
 - (f) kapau ko e taha 'oku hiki ki ai ko ha talasiti, paatinasipi, kaungapisinisi, pe sino ta'elehisita, -
 - (i) ko e hingoa mo e tu'asila 'o e nofo'anga 'o e kau talasiti, hoa, pe kau memipa 'a ia ko ha kakai taautaha; mo e

- (ii) hingoa, tu'asila 'i he fonua 'o e lesisita, mo e fika lesisita 'i he fonua ko ia ki he talasiti, hoa, pe memipa taki taha 'a ia ko ha sino lesisita;
- (g) kapau ko e taha 'oku hiki ki ai ko ha sino lesisita, -
 - (i) ko hono tu'asila 'i he'ene fonua lesisita mo e fika lesisita 'i he fonua ko ia; mo e
 - (ii) ngaahi hingoa mo e tu'asila 'o e nofo'anga 'o e kau talekita pe tatau taki taha;
- (h) ngaue fakapisinisi 'a ia 'oku felave'i mo e tohi fakamo'oni; mo
 - (i) ha fakamatala kuo tu'utu'uni kehe.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'i he tohi kole –
 - (a) ko e taha 'oku hiki ki ai 'oku 'ikai ko ha taha mo'ua hulu te'eki faka'ataa 'i ha fonua, kapau ko ha taha taautaha;
 - (b) 'e 'ikai ha talasiti, hoa, pe memipa 'o e taha 'oku hiki ki ai ko ha taha mo'ua hulu te'eki faka'ataa 'i ha fonua pe 'oku lolotonga veteki, tali mo'ua, pe pule'i ta'ekouna 'i ha fonua, kapau ko e taha 'oku hiki ki ai ko ha talasiti, paatinasipi, kaunga pisinisi, pe sino ta'elesisita; pe
 - (c) ko e taha 'oku hiki ki ai 'oku 'ikai ke lolotonga veteki, tali mo'ua, pe pule'i ta'ekouna 'i ha fonua, kapau ko e taha 'oku hiki ki ai ko ha sino lesisita.

18 Tu'utu'uni 'o e tohi kole ki hono hiki 'o e tohi fakamo'oni

- (1) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Failesisita ha tohi kole ki hono hiki 'o ha tohi fakamo'oni 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 5 hili hono ma'u mai 'a e tohi kole.
- (2) 'Oku 'ikai fiema'u 'a e Failesisita ke ne tu'utu'uni ha tohi kole 'oku 'ikai faipau ki he kupu 16 mo e 17 pe 'oku 'ikai kakato 'i ha founga kehe.
- (3) Kuo pau ki he Failesisita, 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 3 hili hono fakahoko 'a e tu'utu'uni, 'o fakatatau ki he'ene tu'utu'uni, ke ne, -
 - (a) foaki ha fetongi 'o e tohi fakamo'oni 'i he foomu kuo tu'utu'uni 'o fakahingoa ai 'a e taha 'oku hiki ki ai ko e taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni; pe
 - (b) 'oatu ki he taha kole ha tohi fanongonongo 'o fakaha ai 'oku 'ikai tali 'a e tohi kole pea mo 'oatu 'a e ngaahi 'uhinga ki hono 'ikai tali.
- (4) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Failesisita ko ha fetongi 'o e tohi fakamo'oni 'oku fakahingoa ai 'a e taha 'oku hiki ki ai ko e taha ma'u tohi fakamo'oni ke foaki kapau 'oku fiemalie 'a e Failesisita –
 - (a) ki he totonu mo e kakato 'o e fakamatala 'oku fiema'u 'i he kupu 17; pea
 - (b) 'oku hokohoko atu ai pe 'a hono a'usia 'e he ngaue fakapisinisi 'a e tu'unga 'oku tuku atu 'i he kupu 15(4)(b) mo e (c).

19 Tangi 'i he 'ikai tali 'o e tohi kole ke foaki pe hiki 'a e tohi fakamo'oni

- (1) 'E ngofua ki ha taha kole kuo 'ikai ke tali 'a 'ene tohi fakamo'oni ke kole 'i he tohi ki he Minisita 'i loto 'i he 'aho 'e 10 mei he 'aho 'o e tu'tu'uni.
- (2) 'I hono ma'u mai 'o e tangi, kuo pau ki he Minisita ke ne fakanofu ha Taha Fakatonutonu 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 5 ke tu'tu'uni ki he tangi.
- (3) Kuo pau ki he Taha Fakatonutonu ke ne 'oatu 'a e tohi tu'tu'uni 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 20 pea kuo pau ke aofangatuku 'a e tu'tu'uni ko ia.
- (4) Kuo pau ke fakahoko 'e he Minisita ki he taha kole 'a e tu'tu'uni 'a e Taha Fakatonutonu 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 5.
- (5) 'E ngofua ke tangi ki he Fakamaau'anga Lahi, ha pisinisi 'inivesi muli 'a ia kuo kaniseli 'a 'ene tohi fakamo'oni 'e he Failesisita 'i he kupu 26, koe'uhi ko e tu'tu'uni pea kuo pau ke ta'ofi fakataimi 'a e kaniseli ko ia kae 'oua kuo ma'u 'a e ola 'o e tangi.

20 Vaha'ataimi 'aonga 'o e tohi fakamo'oni

- (1) Fakataui ki he kupusi'i (2), 'oku 'aonga 'a e tohi fakamo'oni mei he 'aho 'oku foaki ai 'o a'u ki he 'aho 'e ngata ai 'a e -
 - (a) ngaue fakapisinisi 'oku felave'i mo ia; pe
 - (b) kapau 'oku felave'i ki ha ngaue 'oku lahi ange 'i he taha, ngaue fakamuimui taha 'a ia 'oku felave'i mo ia.
- (2) Ko e tohi fakamo'oni -
 - (a) 'oku 'osi hono 'aonga pea ngata 'ene 'aonga kapau ko e ngaue fakapisinisi 'a ia 'oku felave'i mo ia 'oku kamata ngaue'aki 'i loto 'i he ta'u 'e taha hili 'a e 'aho foaki 'o e tohi fakamo'oni;
 - (b) 'oku 'ikai 'aonga ki ha vaha'ataimi 'oku ta'ofi fakataimi ai 'a e lesisita 'i he kupu 24; pea
 - (c) 'oku ngata 'ene 'aonga 'i hono kaniseli 'i he Vahe 4.

VAHE 3 – NGA AHI FATONGIA 'O E TAHA 'OKU NE MA'U 'A E TOHI FAKAMO'ONI**21 Kuo pau ke fanongonongo 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni 'a e ngaahi liliu ki he fakamatala**

- (1) Kuo pau ke 'oatu 'e he taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni ha tohi fanongonongo 'o ha liliu ki he fakamatala kapau 'oku 'i ai ha liliu -
 - (a) 'i he fakamatala na'e 'oatu 'i he tohi kole ki hono foaki pe hiki 'o ha tohi fakamo'oni;

- (b) 'o e hingoa 'o e pisinisi 'a ia 'oku fakahoko ai 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni 'a e ngaue fakapisinisi;
 - (c) 'o e tu'unga 'o e ngaue fakapisinisi; pe
 - (d) tu'asila ki he tufa 'o e ngaahi tohi ngaue ki he taha ma'u tohi fakamo'oni.
- (2) Kuo pau ki he fanongonongo ke -
- (a) 'i he foomu kuo tu'utu'uni;
 - (b) fakamo'oni hingoa ki ai 'a e pe ma'ae taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni;
 - (c) 'oatu fakataha mo e totongi kuo tu'utu'uni;
 - (d) fakahu ki he Failesisita ki hono lesisita 'i he lesisita; pea
 - (e) fakahu 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 20 mei hono liliu.
- (3) Kuo pau ki he Failesisita, kapau 'oku kau 'i he liliu ki he fakamatala ha fakamatala na'e lekooti 'i he tohi fakamo'oni, ke ne foaki 'ikai ke toe toloi ha fetongi 'o e tohi fakamo'oni.

22 Kuo pau ke fakahu 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha lipooti 'o e tu'unga fakata'u

- (1) Kuo pau ke teuteu'i 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha lipooti 'o e tu'unga fakata'u.
- (2) Kuo pau ke fakahu 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni 'a e lipooti 'i he mahina 'o e ta'u 'a ia ko e mahina ia na'e foaki ai 'a e tohi fakamo'oni.
- (3) Kuo pau ke 'i he lipooti -
 - (a) 'a e fakamatala 'oku fiema'u ke fakakakato'aki 'a e foomu kuo tu'utu'uni ki he lipooti; mo
 - (b) ha fakamatala kuo tu'utu'uni kehe.
- (4) Kuo pau ki he lipooti ke -
 - (a) 'i he foomu kuo tu'utu'uni;
 - (b) fakamo'oni hingoa ki ai pe ma'ae fakafofonga 'o e taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni;
 - (c) 'oatu fakataha mo e totongi kuo tu'utu'uni;
 - (d) fakahu ki he Failesisita; pea
 - (e) kapau 'oku fakahu tomui 'a e lipooti, ke 'oatu fakataha mo e totongi fakahu tomui kuo tu'utu'uni.
- (5) Ko e lipooti 'o e tu'unga fakata'u –
 - (a) 'oku 'ikai ko ha tohi ngaue 'ataa ki he kakai;
 - (b) 'oku 'ikai fiema'u ke lesisita 'i he lesisita; pea

- (c) 'e ngofua ke ta'ofi 'e he Failesisita mei hono fakaha ki he kakai 'i he ngaahi makatu'unga 'o e fakapulipuli fakakomesiale.

23 Kuo pau ke fanongonongo 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni 'a e ngata 'o e ngaue fakapisinisi

- (1) Kuo pau ke 'oatu 'e he taha 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni ha tohi fanongonongo 'o e ngata 'o ha ngaue fakapisinisi 'a ia 'oku fekau'aki mo e tohi fakamo'oni.
- (2) Kuo pau ki he fanongonongo ke -
- (a) 'i he foomu kuo tu'utu'uni;
- (b) fakamo'oni hingoa ki ai pe ma'ae taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni;
- (c) 'oatu fakataha mo e totongi kuo tu'utu'uni;
- (d) fakahu ki he Failesisita ki hono lesisita 'i he lesisita; pea
- (e) fakahu 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 10 mei he'ene ngata.
- (3) 'I hono ma'u mai 'a e fanongonongo –
- (a) 'oku kaniseli leva 'a e tohi fakamo'oni kapau 'oku felave'i pe 'a e tohi fakamo'oni mo e ngaue fakapisinisi kuo ta'ofi; pe
- (b) kuo pau ki he Failesisita ke ne foaki 'ikai toe toloi ha tohi fakamo'oni fetongi ki he ngaahi ngaue fakapisinisi 'oku toe kapau 'oku toe felave'i pe 'a e tohi fakamo'oni mo e ngaahi ngaue fakapisinisi kehe 'oku te'eki ke ngata.

VAHE 4 – TA'OFI FAKATAIMI PE KANISELI 'O E TOHI FAKAMO'ONI

24 Ta'ofi fakataimi 'o e tohi fakamo'oni

- (1) Kuo pau ki he Failesisita kene fakaha ki he kotoa 'o e kau inivesi muli 'a e 'aho 'e 'osi ki ai 'a 'enau lipooti 'o e tu'unga fakata'u.
- (2) Kuo pau ke mo'ua pa'anga \$250 kapau 'oku 'ikai faile ha lipooti 'o e tu'unga fakata'u 'i loto 'i he mahina 'e taha hili 'a e 'aho 'oku 'osi ki ai.
- (3) 'E ngofua ki he Failesisita ke ne ta'ofi fakataimi 'a e tohi fakamo'oni 'i ha taimi pe, kapau kuo 'osi 'a e mahina 'e 3 kuo 'ikai fakahu 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha lipooti.
- (4) 'I ha tohi kole 'a e taha ma'u tohi fakamo'oni 'a ia 'oku faipau ki he kupusi'i (5), kuo pau ki he Failesisita ke ne toe fakafoki ha tohi fakamo'oni kuo ta'ofi fakataimi.
- (5) Kuo pau ko e tohi kole ke toe fakafoki ke -
- (a) 'i he foomu kuo tu'utu'uni; pea

- (b) 'oatu fakataha mo e -
 - (i) lipooti 'o e tu'unga fakata'u te'eki kakato mo e totongi fakahu tomui fekau'aki; mo e
 - (ii) totongi fakahu tomui kuo tu'utu'uni 'o fekau'aki mo e ngaahi lipooti 'o e tu'unga fakata'u te'eki kakato; pea
 - (c) fakahu ki he Failesisita.
- (6) 'I hono toe fakafoki 'i he kupusi'i (4), kuo pau ki ha tohi fakamo'oni kuo ta'ofi fakataimi ke lau 'oku kei hokohoko atu hono ngaue'aki lolotonga 'a e vaha'ataimi 'o e ta'ofi fakataimi.

25 Ola hono ta'ofi fakataimi 'o e tohi fakamo'oni

- (1) Kuo pau ki ha taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni na'e ta'ofi fakataimi, lolotonga 'a e vaha'ataimi 'oku ta'ofi fakataimi ai, ke 'ikai fakahoko ha ngaue fakapisinisi 'a ia 'oku fekau'aki mo e tohi fakamo'oni.
- (2) 'Oku kaniseli 'iate ia pe ha tohi fakamo'oni kuo ta'ofi fakataimi kapau -
 - (a) 'oku kei ta'ofi fakataimi pe 'a e tohi fakamo'oni 'i ha ta'u 'e taha mei he 'aho 'o e ta'ofi fakataimi; pea
 - (b) 'oku te'eki fakahu 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha tohi kole ki hono toe fakafoki 'o e tohi fakamo'oni 'a ia 'oku faipau ki he kupu 24(4).
- (3) 'Oku 'ikai ha me'a 'i he kupu 26 ki he 29 'oku ngaue'aki ki hono kaniseli 'iate ia pe 'o ha tohi fakamo'oni 'i he kupu ni pe kupu 23(3).

26 'E ngofua ki he Failesisita ke ne kaniseli 'a e tohi fakamo'oni

- (1) 'E ngofua ke kaniseli 'e he Failesisita ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli kapau -
 - (a) na'e ha 'i he tohi kole ki hono foaki 'o ha tohi fakamo'oni pe ki hono hiki 'o e tohi fakamo'oni ha fakamatala matu'aki takihala pe ha fakamatala loi;
 - (b) 'oku fakahoko 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha ngaue 'oku tapui pe ngaue tuku makehe;
 - (c) ko e taha ma'u tohi fakamo'oni 'oku tuku atu ke veteki, pe kuo fakaha kuo mo'ua hulu, pe 'oku ngata 'ene fakahoko ngaue fakapisinisi 'i he fonua 'oku tu'u ai 'a e pisinisi 'o e taha ma'u tohi fakamo'oni;
 - (d) kuo maumau'i 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha tu'unga kuo hilifaki 'i he Lao ni pe Ngaahi Tu'utu'uni; pe
 - (e) 'oku fakahoko 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha hia 'i he Lao ni pe Ngaahi Tu'utu'uni.
- (2) Kuo pau ke muimui 'a e Failesisita ki he founa ngaue ki hono kaniseli 'a ia 'oku tuku atu 'i he kupu 27.

27 Founa ngaue ki hono kaniseli

- (1) Kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita ha fanongonongo 'i he tohi ki he taha 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni 'o fakaha ai -
 - (a) 'a e taumu'a ke kaniseli 'a e tohi fakamo'oni;
 - (b) 'a e ngaahi 'uhinga ki hono kaniseli; pea
 - (c) 'e ngofua ki he taha ma'u tohi fakamo'oni ke ne fakahoko ha tali 'i he tohi ki he Failesisita 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 10 hili 'a e 'aho 'o e fanongonongo 'o tuku atu ai ha ngaahi 'uhinga ke 'ikai kaniseli ai 'a e tohi fakamo'oni, kau ai ha ngaue fakatonutonu, kapau 'oku 'i ai, 'oku fokotu'u atu 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ke fakahoko fekau'aki mo e ngaahi 'uhinga ki hono kaniseli.
- (2) Kuo pau ki he Failesisita, kapau 'e fakahoko 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha tali 'i he tohi 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 10 hili 'a e 'aho 'o e fanongonongo, ke 'oua te ne kaniseli 'a e tohi fakamo'oni kae 'oua kuo ne fakakaukau'i kakato 'a e tali 'a e taha ma'u tohi fakamo'oni.
- (3) Kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita ha tohi fanongonongo 'o 'ene tu'utu'uni ki he taha ma'u tohi fakamo'oni 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 5 hili 'a e ngata 'o e vaha'ataimi 'aho ngaue 'e 10 koe'uhi kae fakahoko 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha tali.
- (4) Kuo pau ki hono fanongonongo 'o e tu'utu'uni, kapau ko e tu'utu'uni ke kaniseli 'a e tohi fakamo'oni ke -
 - (a) fakaha ai 'a e ngaahi 'uhinga ki he tu'utu'uni;
 - (b) fakamatala ai 'a e totonu 'o e taha ma'u tohi fakamo'oni ke tangi ki he Fakamaau'anga Lahi koe'uhi ko e tu'utu'uni; pea
 - (c) fakamatala ai 'a hono ngaue'aki 'o e kupu 29 'o fekau'aki mo e taimi 'oku hoko ai hono kaniseli.

28 Tangi ki he Fakamaau'anga Lahi 'i he tu'utu'uni 'a e Failesisita ke kaniseli

- (1) 'E ngofua ki he taha 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni kuo kaniseli 'e he Failesisita 'i he kupu 26 ke ne tangi ki he Fakamaau'anga Lahi 'i he tu'utu'uni 'a e Failesisita.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'a e tangi 'i he Fakamaau'anga 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 20 hili 'a e 'aho 'o e fanongonongo 'o e kaniseli 'a ia 'oku 'oatu 'i he kupu 27(3).

29 Taimi 'oku hoko ai hono kaniseli 'o e tohi fakamo'oni

- (1) 'Oku hoko 'a hono kaniseli 'o ha tohi fakamo'oni, -
 - (a) kapau 'oku te'eki ai ke fakahu 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha tangi

- 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 20 hili 'a e 'aho 'o e fanongonongo 'o e kaniseli 'a ia 'oku 'oatu 'i he kupu 27(3), 'i he ngata 'o e vaha'ataimi ko ia; pe
- (b) kapau kuo fakahu'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha tangi 'o fakatatau ki he kupu 27(3) pea 'ikai lava 'a e tangi pe li'aki, 'i he ngata 'o e 'aho ngaue 'e 10 hili 'a e 'aho 'oku tu'utu'uni pe tuku ki tu'a ai 'a e tangi.
- (2) Ko hono kaniseli ko ia 'o ha tohi fakamo'oni 'oku 'ikai ke ne faka'ataa 'a e taha ma'u tohi fakamo'oni mei, pe uesia, ha mo'ua 'oku fakatupu 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni 'i Tonga, 'o tatau ai pe pe 'i he aleapau pe kehe ange.

VAHE 5 – LESISITA 'INIVESI MULI

30 Lesisita 'inivesi muli

- (1) Kuo pau ke fokotu'u mo tauhi 'e he Failesisita ha lesisita 'inivesi muli.
- (2) 'E ngofua ke tauhi 'a e lesisita 'i he sipinga 'oku pehe 'e he Failesisita 'oku fe'unga, kau ai, kongaga pe kakato, 'i he sipinga faka'ilekitulonika, ka 'i hono tu'utu'uni 'a e sipinga 'o e lesisita, kuo pau ke 'i ai ha tokanga 'a e Failesisita ki hono fakafaingofua 'a e kumi pe 'a'ahi 'o e lesisita 'e he kakai.
- (3) 'E ngofua ki ha taha ke ne fakahu ha tohi ngaue ki he Failesisita 'i ha sipinga 'oku tu'utu'uni 'e he Failesisita, kau ai ha sipinga faka'ilekitulonika, 'o fakatatau ki he ngaahi founga ngaue 'oku fokotu'u 'e he Failesisita mei he taimi ki he taimi.
- (4) 'E ngofua ki ha taha, 'i hono totongi 'a e totongi kuo tu'utu'uni, -
- (a) ke ne kumi pe 'a'ahi 'a e lesisita; pe
- (b) 'i hono kole ke ne ma'u mai ha tatau 'o ha kongaga mei he lesisita.
- (5) Kuo pau ko e kumi pe 'a'ahi 'oku fakahoko 'i he 'ofisi 'o e Potungau'e ke fakahoko lolotonga 'a e houa 'oku 'ataa ai 'a e 'ofisi ki he kakai ki he ngaue 'i ha 'aho ngaue.

31 Kakano 'o e lesisita

Kuo pau ke 'i he lesisita 'a e ngaahi fakamatala ko eni 'o fekau'aki mo e tohi fakamo'oni taki taha 'oku foaki 'i he kupu 15(3) -

- (a) 'a e hingoa 'o e taha ma'u tohi fakamo'oni lolotonga;
- (b) 'a e tu'asila 'o e taha ma'u tohi fakamo'oni lolotonga 'i Tonga mo e tu'asila ki he tufa;
- (c) 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e fika fetu'utaki ki he taha ma'u tohi fakamo'oni lolotonga, kau ai 'a e tu'asila 'imeili;

- (d) 'a e hingoa, tu'asila, mo e ngaahi fakaikiiki 'o e fika fetu'utaki, kau ai 'a e tu'asila 'imeili 'a e fakafofonga 'o e taha ma'u tohi fakamo'oni lolotonga 'i Tonga;
- (e) kapau ko e taha ma'u tohi fakamo'oni lolotonga na'e hiki ki ai 'a e tohi fakamo'oni, 'a e ngaahi hingoa 'o e kau ma'u tohi fakamo'oni ki mu'a;
- (f) 'a e fika lesisita mo e 'aho na'e foaki ai 'a e tohi fakamo'oni;
- (g) kapau ko e tohi fakamo'oni ko e tohi fakamo'oni fetongi, 'a e 'aho 'o e foaki;
- (h) 'a e ngaue fakapisinisi pe ngaahi ngaue fakapisinisi 'oku fekau'aki mo e tohi fakamo'oni;
- (i) kapau 'oku ta'ofi fakataimi 'a e tohi fakamo'oni, 'a e 'aho 'o e ta'ofi fakataimi;
- (j) kapau na'e kaniseli 'a e tohi fakamo'oni 'iate ia pe 'i he kupu 23(3) pe 25(2), 'a e 'aho 'o e kaniseli mo e 'uhinga 'o e kaniseli;
- (k) kapau kuo kaniseli 'a e tohi fakamo'oni 'i he kupu 26, ko e 'aho 'oku kamata ngaue'aki ai 'a e kaniseli mo e 'uhinga pe ngaahi 'uhinga 'o e kaniseli;
- (l) ngaahi tohi ngaue 'oku fakahi 'i he Lao ni ki hono lesisita 'i he lesisita; mo
- (m) ha fakamatala kehe 'oku tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki hono fakakau 'i he lesisita.

32 Fakatonutonu 'o e lesisita

- (1) 'E ngofua ki he Failesisita ke ne fakatonutonu 'a e lesisita 'i hono fiema'u ke -
 - (a) fakafo'ou ma'u pe 'a e fakamatala;
 - (b) fakatonutonu pe tamate'i 'a e fakamatala kuo hala hono fakahu ki he lesisita; pe
 - (c) fakakau ha fakamatala kuo tamate'i hala mei he lesisita.
- (2) Kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita ha tohi fanongonongo ki he taha ma'u tohi fakamo'oni felave'i fekau'aki mo ha fakatonutonu 'i he kupusi'i (1).

KONGA 4 – ME'A MAKEHE

33 Failesisita 'o e 'Inivesi Muli

- (1) Kuo pau ke fokotu'u ha Failesisita 'o e 'Inivesi Muli 'a ia ko ha taha 'oku ne ma'u 'a e lakanga 'o e 'Ofisa Pule Ngaue.
- (2) 'E ngofua ki he Failesisita, 'i he tohi, ke ne foaki ha ni'ihi pe kotoa 'o e ngaahi mafai pe ngaahi fatongia 'o e Failesisita 'i he Lao ni pe Ngaahi Tu'utu'uni ki ha 'ofisa 'e taha pe lahi ange 'o e Potungaue.

34 Ngaahi fatongia 'o e Failesisita

'Oku tokangaekina 'e he Failesisita 'a hono -

- (a) ma'u mai, fakahoko, mo tu'utu'uni 'a e ngaahi tohi kole ki he tohi fakamo'oni mo e hiki 'o e ngaahi tohi fakamo'oni;
- (b) foaki 'o e ngaahi tohi fakamo'oni mo e ngaahi tohi fakamo'oni fetongi;
- (c) ta'ofi fakataimi mo kaniseli 'a e ngaahi tohi fakamo'oni;
- (d) fokotu'u mo tauhi 'a e lesisita 'inivesi muli;
- (e) siofi 'a e ngaahi 'inivesi muli 'i Tonga;
- (f) fakapapau'i 'oku faipau 'a e kau 'inivesi muli ki he Lao ni mo e Ngaahi Tu'utu'uni;
- (g) ngaahi fatongia kehe 'oku 'oatu ki he Failesisita 'e he pe 'i he Lao ni pe Ngaahi Tu'utu'uni.

35 Kuo pau ke teuteu'i 'e he Failesisita 'a e lipooti fakata'u

- (1) Kuo pau ki he Failesisita, 'i loto 'i he mahina 'e 4 hili 'a e ngata 'a e ta'u fakapa'anga taki taha ke ne, -
 - (a) teuteu'i ha lipooti fakata'u fekau'aki mo e -
 - (i) pule'i 'o e Lao ni lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga; mo e
 - (ii) fakahoko 'o e ngaahi ngaue 'inivesi 'e he kau 'inivesi muli 'i Tonga lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga;
 - (b) 'oatu ha tatau 'o e lipooti ki he Minisita; mo
 - (c) fakapapau'i 'oku pulusi 'a e lipooti 'i ha saiti 'Initaneti 'oku tokanga'i 'e he Potungaue 'a ia 'oku 'ataa ki he kakai.
- (2) Kuo pau ki he Failesisita, 'i hono fa'u 'a e lipooti, ke ne -
 - (a) fakakaukau'i mo fakatokanga'i 'a e ngaahi lipooti 'o e tu'unga fakata'u kuo fakahu lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga; pea
 - (b) 'ikai fakamahino pau ha fakamatala 'i he lipooti 'i ha founa 'oku ne faka'ilonga'i ha taha 'inivesi muli pe fakaha 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi ngaue 'inivesi pe pisinisi 'o ha taha 'inivesi muli.
- (3) Kuo pau ki he Minisita, 'i he vave taha 'e ala lava hili hono ma'u mai 'a e lipooti, ke ne 'oatu ha tatau 'o e lipooti ki he Fale Alea.

36 Ngaahi mafai 'o e Failesisita ke 'a'ahi

- (1) 'E ngofua ki he Failesisita, 'i he tohi fanongonongo, ke ne tu'utu'uni ki ha taha ke fakahu ki he Failesisita 'a e fakamatala 'oku pehe 'e he Failesisita 'oku fiema'u fakapotopoto ke malava 'a e Failesisita 'o fakapapau'i pe 'oku

fakahoko 'e ha taha ha ngaue fakapisinisi pe 'ikai 'o maumau ai 'a e Lao ni pe ko e Ngaahi Tu'utu'uni.

- (2) Kuo pau ke fakahu 'e he taha 'oku fakahingoa 'i he fanongonongo 'a e fakamatala -
 - (a) 'i lotu 'i he taimi 'oku fakamahino pau 'i he fanongonongo, 'a ia kuo pau ke 'ikai si'i hifo 'i he 'aho ngaue 'e 10 hili hono foaki 'o e fanongonongo; pe
 - (b) 'i he tohi kole ki he Failesisita 'i lotu 'i he vaha'ataimi 'aho ngaue 'e 10, 'i lotu 'i ha toe taimi kehe 'e ala faka'ataa 'e he Failesisita.

37 Founga 'e ala 'oatu ai 'e he Failesisita 'a e ngaahi fanongonongo

- (1) 'E ngofua ki he Failesisita ke ne 'oatu ha fanongonongo 'i he Lao ni ki ha taha 'i he founga 'oku fakakaukau 'a e Failesisita 'oku taau.
- (2) 'O 'ikai fakangatangata 'a e kupusi'i (1), 'e ngofua ki he Failesisita ke ne 'oatu ha fanongonongo ki he taha ko ia 'aki hono -
 - (a) tufa ia ki he taha ko ia;
 - (b) tufa pe meili ia ki he tu'asila ki he tufa 'a e taha ko ia 'i Tonga 'a ia kuo fanongonongo ki he Failesisita 'i he Lao ni pe ko e Ngaahi Tu'utu'uni;
 - (c) meili pe tufa ia ki he tu'asila fakamuimui taha 'oku 'ilo'i 'o e taha ko ia;
 - (d) 'oatu ia 'i ha fekisimili ki ha fika fekisimili na'e ngaue'aki 'e he taha ko ia ki hono fe'ave'aki 'o e ngaahi tohi ngaue; pe
 - (e) 'oatu ia ki he tu'asila 'imeili 'o e taha ko ia 'a ia kuo fanongonongo ki he Failesisita 'i he Lao ni pe ko e Ngaahi Tu'utu'uni.
- (3) 'Oku kau 'i ha tohi ngaue 'oku ala tali 'i he ngaahi fakatonutonu fakalao ko ha tatau 'o e fanongonongo 'oku 'oatu 'e he Failesisita ha tohi ngaue 'oku -
 - (a) ha mai ko ha tatau 'o ha fanongonongo kuo 'oatu 'e he Failesisita; pea
 - (b) 'oku fakamo'oni 'e he Failesisita, pe 'e ha taha kuo fakangofua 'e he Failesisita, 'a ia kuo to'o mei ha me'angaue pe naunau 'oku ne lekooti pe tauhi ha fakamatala faka'ilekitulonika pe 'i ha founga kehe.

38 Ngaahi me'a faka-fakamo'oni

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e kupu ni ki ha tohi ngaue 'oku lau ko ha -
 - (a) tohi fakamo'oni kuo foaki 'i he Lao ni;
 - (b) tatau 'o e pe kongamei he lesisita;
 - (c) tatau 'o e pe kongamei ha tohi ngaue 'oku hoko ko e kongamei 'o e lesisita; pe
 - (d) ha fakatahataha 'o ha tohi fakamo'oni 'e ua pe lahi ange, tatau, pe kongamei kuo lave ki ai 'i he palakalafi (a) ki he (c).

- (2) Ko ha tohi ngaue 'oku ngaue'aki ki ai 'a e kupu ni ko e fakamo'oni fe'unga 'i he ngaahi hopo 'o ha me'a 'oku 'i he pe 'oku tuku atu 'i he tohi ngaue.

39 Ngaahi hia mo e ngaahi tautea

- (1) Ko ha taha 'oku ne fakahoko ha ngaue fakapisinisi 'o maumau ai 'a e Lao ni pe ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$10,000.
- (2) Ko ha taha 'oku ne fakahu ha tohi kole, lipooti, fanongonongo, pe tohi ngaue 'oku fiema'u 'i he Lao ni pe ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'i he 'ilo pau 'oku loi pe takihala 'a e tohi kole, lipooti, fanongonongo, pe tohi ngaue kehe 'i ha founa mahino 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$2,500.
- (3) Ko ha taha 'oku 'ikai ke faipau ki ha fiema'u 'a e Lao ni pe ko e Ngaahi Tu'utu'uni ke fakahu ha tohi kole, lipooti, fanongonongo, pe tohi ngaue kehe 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$2,500.
- (4) Ko ha taha 'oku 'ikai 'i ai ha'ane 'uhinga fakapotopoto ke 'ikai faipau ai ki ha fanongonongo 'a e Failesisita 'i he kupu 36 ke fakahu 'a e fakamatala 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$2,500.

40 Ngaahi malu'i ki he kau 'inivesi muli

- (1) Fakatatau ki he Lao ni mo ha ngaahi lao kehe, 'oku fakalao 'a e Konivesio ki he Felotoi ki he Ngaahi Fakakikihi Faka'inivesi 'i Tonga.
- (2) Kuo pau ke 'ikai kau 'a e koloa 'i Tonga 'o ha taha muli ki hono fa'ao pe ngaue kehe -
- (a) 'oku 'ikai fakatatau ki he founa 'o e lao;
- (b) 'oku filifilimanako;
- (c) 'oku 'ikai totongi ai 'a e totongi huhu'i kakato mo taimi totonu; pe
- (d) 'oku fakahoko 'ikai 'i ai 'a e fakamaau tau'atina, totonu, mo ha ki tu'a.
- (3) 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e taha muli 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'oku kei 'aonga ki he malu'i 'o e kupu 4 'o e Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga.
- (4) Fakatatau ki ha ngaahi lao 'oku fekau'aki mo e tukuhau pe pule'i 'o e fetongi pa'anga, 'e ngofua ki ha taha muli 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'oku kei 'aonga ke ne 'ave ha sino'i pa'anga pisinisi mo e pa'anga hu mai mei he'ene pisinisi 'inivesi muli ki ha feitu'u ki tu'a mei Tonga.

41 Toe foaki 'o e tohi fakamo'oni lolotonga

- (1) 'I he kupu ni mo e kupu 42 mo e 43, -
"Lao 'o e 2002" 'oku 'uhinga ki he Lao ki he 'Inivesi Muli 2002 (Lao fika 22 'o e 2002);
"tohi fakamo'oni lolotonga" 'oku 'uhinga ki ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli kuo foaki 'i he kupu 8 'o e Lao 'o e 2002;
"lesisita lolotonga" 'oku 'uhinga ki he lesisita 'inivesi muli 'oku tokanga'i 'i he kupu 6 'o e Lao 'o e 2002;
"vaha'ataimi fakataimi" 'oku 'uhinga ki he vaha'ataimi ta'u 'e 1 hili 'a e kamata ngaue'aki 'o e Lao ni.
- (2) 'E ngofua ki ha taha 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni lolotonga ke ne kole lolotonga 'a e vaha'ataimi fakataimi ki hono toe foaki 'o e tohi fakamo'oni ko e tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'i he Lao ni.
- (3) Kuo pau ko e tohi kole ki hono toe foaki 'o ha tohi fakamo'oni lolotonga ke –
 - (a) 'i he foomu kuo tu'utu'uni;
 - (b) 'oatu fakataha mo e tohi fakamo'oni lolotonga tuku kehe 'o ka mole;
 - (c) 'i ai 'a e fakamatala 'oku tuku atu 'i he kupusi'i (5) mo ha fakamatala kehe kuo tu'utu'uni;
 - (d) fakamo'oni hingoa ki ai 'a e pe ma'ae taha ma'u tohi fakamo'oni;
 - (e) 'oatu fakataha mo e totongi kuo tu'utu'uni; pea
 - (f) fakahu ki he Failesisita.
- (4) Kuo pau ke fakakakato 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ki he Failesisita kapau kuo mole 'a e tohi fakamo'oni lolotonga pea 'oku 'ikai ke ha 'i he lesisita lolotonga, 'a e fakamo'oni 'oku ala tali 'e he Failesisita fekau'aki mo hono foaki 'o ha tohi fakamo'oni lolotonga ki he taha ma'u tohi fakamo'oni.
- (5) Kuo pau ko e tohi kole ke –
 - (a) 'i ai 'a e fakamatala 'oku tuku atu 'i he kupu 14 'o hange pe ko e ngaahi lave ki he taha kole 'i he kupu ko ia ko e ngaahi lave ia ki he taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni lolotonga; pea
 - (b) ko e fakamatala 'oku fiema'u 'i he kupu 22(3) ki ha lipooti 'o e tu'unga fakata'u.
- (6) Kuo pau ki he Failesisita 'i hono ma'u mai 'o ha tohi kole 'i he foomu taau, ke ne foaki 'ikai toe toloi ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli ki he taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni lolotonga.
- (7) Kuo pau ke ngaue'aki ha tohi fakamo'oni kuo foaki 'i he kupusi'i (6) ki he ngaahi taumu'a kotoa 'o e Lao ni 'o hange pe ko ha tohi fakamo'oni kuo foaki 'i he kupu 15(3).

42 Ola hono toe foaki 'o e tohi fakamo'oni lolotonga

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e Lao ni, pea 'oku 'ikai toe ngaue'aki 'a e Lao ki he 'Inivesi Muli 2002, ki he taha ma'u tohi fakamo'oni 'i hono toe foaki 'o ha tohi fakamo'oni lolotonga ko ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'i he Lao ni.
- (2) Ko hono toe foaki 'o ha tohi fakamo'oni lolotonga ko e tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'i he Lao ni 'oku 'ikai ke ne uesia 'a e –
 - (a) tu'unga fakalao 'o e taha ma'u tohi fakamo'oni;
 - (b) koloa, ngaahi totonu, ngaahi mo'ua, pe ngaahi fatongia 'o e taha ma'u tohi fakamo'oni (tuku kehe 'o ka ngaue'aki 'a e Lao ni ki he taha ma'u tohi fakamo'oni); pe
 - (c) ngaahi fakatonutonu kuo kamata 'a ia 'oku kau ai 'a e taha ma'u tohi fakamo'oni.

43 Fakapekia mo e Fakataimi

- (1) 'Oku fakapekia 'a e Lao ki he 'Inivesi Muli 2002 mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2006 'i he ngata'a e ta'u 'e taha hili 'a e kamata ngaue'aki 'o e Lao ni.
- (2) Kuo pau ke 'ikai foaki ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'i he Lao ki he 'Inivesi Muli 2002 hili 'a e kamata ngaue'aki 'o e Lao ni.
- (3) Tuku kehe kapau kuo ngata 'a hono ngaue'aki kimu'a, 'oku 'ikai ke toe ngaue'aki ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli kuo foaki 'i he Lao ki he 'Inivesi Muli 2002 'i hono fakapekia 'a e Lao ko ia.
- (4) 'E ngofua ki ha taha 'a ia ko ha taha muli ki he ngaahi taumu'a 'o e Lao ni, ka na'e 'ikai ko ha taha 'inivesi muli ki he ngaahi taumu'a 'o e Lao ki he 'Inivesi Muli 2002, pea na'a ne fakahoko fakalao leva ha ngaue ki mu'a 'a e kamata ngaue'aki 'o e Lao ni 'a ia ko ha ngaue tuku makehe 'i he Lao ki he 'Inivesi Muli 2002 pe kuo 'i he Lisi Tuku Makehe 'i he Lao ni, ke hokohoko atu hono fakahoko 'a e ngaue ko ia ka kuo pau ki he taha ko ia ke hoko ko ha taha 'oku ne ma'u 'a e tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli 'i he Lao ni 'a ia 'oku tuku foaki 'o felave'i mo e ngaue ko ia 'i loto 'i he ta'u 'e taha mei he kamata ngaue'aki 'o e Lao ni.

44 Ngaahi fakatonutonu fekau'aki

- (1) 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 3 'o e Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2002 'o hange ko eni –
 - (a) ko e 'uhinga'i lea 'o e lea "tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli" 'oku tamate'i 'i hono fakakatoa pea 'oku fakahu atu ha 'uhinga'i lea fo'ou 'o hange ko eni -
 "tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli" 'oku 'uhinga ki ha tohi fakamo'oni lesisita 'inivesi muli ki he ngaahi taumu'a 'o e Lao ki he

‘Inivesi Muli 2020 (pe, kae’oua kuo fakapekia ‘a e Lao ki he ‘Inivesi Muli 2002, ki he ngaahi taumu’a ‘o e Lao ko ia);”; pea

- (b) ko e ‘uhinga’i lea ‘o e lea “**taha ‘inivesi muli**” ‘oku tamate’i ‘i hono fakakatoa.
- (2) ‘Oku fakatonutonu ‘a e kupu 5 ‘o e Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2002 ‘aki hono tamate’i ‘a e palakalafi (d) pea ‘i hono feitu’u ‘oku fakahu atu ai eni -
- “(d) taha ‘oku ne maumau’i ‘a e fiema’u ke ma’u ha tohi fakamo’oni lesisita ‘inivesi muli ‘oku kei ‘aonga.”

45 Ngaahi Tu’utu’uni

- (1) ‘E ngofua ki he Minisita ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ke ne fa’u ha ngaahi tu’utu’uni ki hono pule’i taau mo lelei ‘a e Lao ni.
- (2) Kae ‘ikai fakangatangata heni ‘a e mafai ‘i he kupusi’i (1), ‘e ngofua ki he Minisita ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ke ne fa’u ‘a e ngaahi tu’utu’uni ke -
- (a) fokotu’u ‘a e Lisi Tuku Makehe mo fakamahino pau ‘a e ngaahi ngaue tuku makehe;
- (b) fokotu’u ‘a e Lisi Fakangatangata mo fakamahino pau ‘a e ngaahi ngaue fakangatangata mo e ngaahi tu’unga ki hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue ko ia;
- (c) fakatonutonu ‘a e Lisi Tuku Makehe pe ko e Lisi Fakangatangata ‘aki hono -
- (i) tanaki atu, fakatonutonu, fakamahino pe ta’ofi ha ngaue fakapisinisi; pe
- (ii) tanaki atu, fakatonutonu, fakamahino pe fetongi ha tu’unga ki hono fakahoko ‘o ha ngaue fakangatangata;
- (d) tu’utu’uni ‘a e ngaahi tu’unga ‘e ala ngaue’aki ki hono fakahoko ‘a e ngaahi ngaue fakapisinisi fakalukufua pe ki ha ngaue fakapisinisi pau;
- (e) tu’utu’uni ‘a e ngaahi foomu ‘e ala fiema’u ki ha tohi kole, tohi fakamo’oni, lipooti, fanongonongo, pe tohi ngaue kehe ‘i he Lao ni;
- (f) tu’utu’uni ‘a e fakamatala ‘e ala fiema’u ki ha tohi kole, lipooti, fanongonongo, pe tohi ngaue kehe ‘i he Lao ni;
- (g) tu’utu’uni ‘a e fakamatala tanaki atu ‘a ia kuo pau ke fakakau ‘i he lesisita;
- (h) tu’utu’uni ‘a e ngaahi tu’unga ‘a ia ‘e ala totongi ai ‘a e ngaahi totongi ‘i he Lao ni mo e mahu’inga ‘o e ngaahi totongi ko ia; mo e
- (i) tu’utu’uni ha toe founa ngaue ‘e fiema’u ki hono fakahu ‘o ha tangi.,

Na’e tali ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho ni

‘o

2020.

FAKAMATALA FAKAMAHINO

(‘Oku ‘ikai hoko ‘a e ngaahi fakamatala ni ko ha konga ‘o e Lao Fakaangaanga pea ‘oku fakataumu’a pe ke fakamatala’i hono taumu’a mo e ngaue’aki)

‘I he 2014, na’e fakahoko ai ‘e he Fefakatau’aki mo e Langa Fakalalakalaka Faka’ekonomika hano toe vakai’i ‘o e Lao ki he ‘Inivesi Muli 2002 lolotonga (“**ko e Lao ‘o e 2002**”) mo e founga ‘a ia na’e fakahoko ai. Na’e ‘ilo mei he toe vakai’i ko eni ha ngaahi palopalema ‘oku fiema’u ke fai ha talanoa ki ai kapau ‘e hoko ‘a Tonga ko e ‘ataakai ‘inivesi muli ‘oku ne lava’i ‘a e ngaahi me’a lahi: ke fakaloto lahi ‘a e ‘inivesi muli lolotonga ia ‘oku kei malu’i ‘a e kaunga lelei fakalotofonua totonu, pea ke fai pehe ‘i ha founga ‘oku totonu mo ha mahino.

Na’e ma’u ha ola ‘o e toe vakai’i ‘i ha tohi tu’utu’uni ngaue, kuo faka’ataa ‘e he Kapineti, ‘a ia ‘oku ha mei ai kuo pau ke fakapalanisi ‘e he fokotu’utu’u ngaue ‘a ia ‘oku hoko ai ‘a e ‘inivesi muli ‘a e ‘inivesi muli ‘oku talitali koe’uhi ke tupu ‘a e tu’unga faka’ekonomika fakataha mo e fiema’u ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he tangata’i fonua Tonga kotoa pe ‘a e lelei mei he kau atu ko eni ki he tu’unga faka’ekonomika fakalotofonua. Na’e fa’u ‘a e Lao Fakaangaanga ni ‘o fakatautu ki he ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘i he tu’utu’uni ngaue kuo tali ‘e he Kapineti.

Fika ‘o e Kupu	Fakamatala
1	Ko e kupu 1 ko e kupu ‘Ulu’itohi ia. ‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu (1)(2) ‘e kamata ngaue’aki ‘a e Lao ‘i ha ‘aho ‘e fanongonongo ‘e he Kapineti.
2	Ko e kupu 2 ko e kupu ‘uhinga’i lea ia ‘a ia ‘oku ne fakamatala’i ‘a e ngaahi lea mahu’inga pau ‘oku ngaue’aki ‘i he Lao Fakaangaanga. Ko e lea “ ngaue fakapisinisi ” ‘oku fakamatala’i ke kau ai “ha ngaue fakanima potu, ngaue faka’atamai pe ngaue kehe ‘oku fokotu’u ‘i Tonga ni ‘e ha taha ‘i ha vaha’ataimi loloa pe tu’uma’u”. Ko e taumu’a ‘e ‘ikai ma’u ‘e he founga ngaue ‘inivesi muli ‘oku fokotu’u ‘i he Lao ha sevesi ta tu’otaha ‘oku fakahoko ‘e ha taha muli ‘i Tonga ni, ‘o hange ko ha loea muli ‘oku ne fakafofonga’i ‘a e taha ‘oku ne fakafofonga’i ‘i ha hopo ‘i Tonga ni. “ Ofisa Pule Ngaue ” ‘oku ‘uhinga ki he ‘Ofisa Pule Ngaue ‘oku ne tokangaekina ‘a e fefakatau’aki, pea ko e “ Minisita ” ‘oku ‘uhinga ki he Minisita ‘oku ne tokangaekina ‘a e fefakatau’aki. “ Failesisita ” ‘oku ‘uhinga ki he Failesisita ‘o e ‘Inivesi Muli.
3	‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 3 ‘oku ha’i ‘e he Lao ‘a e Kalauni.
KONGA 2 – NGAUE’AKI ‘O E ‘INIVESI MULI ‘I TONGA	
4	‘Oku fakaha ‘i he kupu 4 ‘a e tu’utu’uni fakalukufua ki he ‘inivesi muli ‘i Tonga ni, ‘a ia, ‘e ngofua ki ha taha muli ke ne fakahoko ha ngaue

	fakapisinisi 'i Tonga ni 'o fakatatau ki he faipau ki he ngaahi lao 'o Tonga mo e ngaahi faka'ataa pe ngaahi tapui 'oku tuku atu 'i he kupu 5 .
5	'Oku tuku atu 'i he kupu 5 'a e ngaahi faka'ataa pe ngaahi tapui 'oku ngaue'aki ki ha taha muli 'oku ne fakahoko ha ngaue fakapisinisi 'i Tonga ni. 'Uluaki, 'oku matu'aki tapui ha taha muli mei hono fakahoko ha ngaue tapui pe ha ngaue tuku makehe. (Ko e " ngaue tapui " mo e " ngaue tuku makehe " 'oku fakamatala'i 'i he kupu 7 .) Ua, kuo pau ke 'ikai fakahoko 'e ha taha muli ha ngaue fakangatangata tuku kehe 'o ka faipau 'a e taha muli ki he ngaahi tu'unga kuo tu'utu'uni ki he ngaue ko ia.
6	'Oku tuku atu 'i he kupu 6 'a e 'uhinga 'o e " taha muli ". Ko e lea mahu'inga eni 'oku ngaue'aki 'i he Lao Fakaangaanga koe'uhi 'oku fakatefito 'a e founga 'inivesi muli 'i hono fakamahino pe ko e taha muli pe 'ikai. Ko e 'uhinga'i lea 'o e taha muli 'oku lahi ange ia 'i he 'uhinga'i lea 'o e taha 'inivesi muli 'oku ngaue'aki 'i he Lao 'o e 2002 pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi faikehekehe mahu'inga. Ko e mahu'inga taha ko e ngaahi tu'unga ki hono faka'uhinga'i ko ia ha sino fakakautaha ko ha taha muli, 'oku makatu'unga ia 'i he lahi 'o e ngaahi 'inasi (pe tatau) 'oku ma'u (ownership) 'e he taha muli 'a ia kuo foaki 'e he sino fakakautaha. 'I he Lao 'o e 2002, ko e tu'unga ko e ma'u (ownership) 25% 'o e ngaahi 'inasi.
7	'Oku 'i he kupu 7 'a e 'uhinga 'o e ngaahi lea " ngaue tapui ", " ngaue tuku makehe ", mo e " ngaue fakangatangata ". Hange ko ia 'oku fakaha 'i 'olunga, 'oku 'ikai 'ataa 'a e ngaue tapui pe ngaue tuku makehe ki ha taha muli, ka ko e ngaue fakangatangata 'oku 'ataa ki ha taha muli, kae fakatatau ki he ngaahi tu'unga.
<p>KONGA 3 – PULE'I 'O E FOUNGA 'INIVESI MULI 'I TONGA</p> <p>VAHE 1 – NGAHI NGAUE FAKAPISINISI 'OKU TUKU MAKEHE PE FAKANGATANGATA</p>	
8	'Oku felave'i 'a e kupu 8 ki he Lisi Tuku Makehe mo e Lisi Fakangatangata. Ko hono vahe'i ko ia 'o ha ngaue fakapisinisi ko ha ngaue tuku makehe pe ngaue fakangatangata ko e mafai pule ia 'oku fakahoko pe 'e he Minisita 'oku ne tokangaekina 'a e Fefakatau'aki. Neongo ko hono fakapapai'i 'o e ngaahi ngaue fakapisinisi ke tuku makehe pe fakangatangata ko e mafai pule, kuo pau ki he Minisita, 'i he kupu 8 , ke tokanga ki he ngaahi tu'utu'uni 'oku tuku atu 'i he kupu 9

9	‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 9 ki ha fakapapau’i ‘oku makatu’unga ‘i ha fakamo’oni ke fakahoko ‘o taau ‘a hono fakakau pe ‘ikai fakakau ‘a e ngaahi ngaue pau ‘i he ngaahi lisi tuku makehe pe fakangatangata.
10-11	‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 10 mo e 11 ki hono fokotu’u pea toe vakai’i ‘a e Ngaahi Lisi Tuku Makehe mo Fakangatangata ‘o fakafou ‘i ha founa ngaue fo’ou ‘oku ne fakaha ‘a e faingamalie ki he lau ‘a e kakai ‘i ha vaha’ataimi ‘oku ‘ikai toe laka hake ‘i he ta’u ‘e 3. ‘I hono mahu’inga, ‘e ‘ikai lisi ‘a e ngaahi ngaue ko ia ‘i he Lao pe. Ka, ‘oku pulusi ‘a e ngaahi ngaue lisi Fakangatangata mo e Tuku Makehe ‘i he ngaahi tu’utu’uni. Ko e Failesisita kuo pau ke ne fakahoko ha toe vakai’i ‘o e ngaahi ngaue ‘oku ‘i he ngaahi lisi tuku makehe mo e fakangatangata ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e fakakaukau ‘a e kakai. Ko ‘ene kakato pe ‘a e toe vakai’i ko eni, ‘e fakahu atu leva ‘e he Failesisita ha lipooti ‘o e ngaahi ola mo e ngaahi fokotu’utu’u ki he Minisita. Ko e Minisita leva te ne fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he founa ke fakahoko ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u pea fakapapau’i ‘oku pulusi ‘a e lipooti. ‘E hoko ‘a e ngaahi liliu ‘oku fokotu’u atu ki he ngaahi tu’utu’uni ‘a ia ‘oku tali ‘e he Minisita ko e kongā ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘oatu ‘i he Lao.
VAHE 2 – LESISITA ‘INIVESI MULI	
12	‘Oku fiema’u ‘i he kupu 12 kuo pau ke ‘uluaki ma’u mai ‘e ha taha muli ‘oku kamata ke ne fakahoko ha ngaue fakapisinisi ‘i Tonga ni ha tohi fakamo’oni lesisita ‘inivesi muli (“ ko e tohi fakamo’oni ”).
13-15	Ko e kupu 13 ki he 15 ko e ngaahi tu’utu’uni founa ngaue ‘oku felave’i mo e tohi kole ki ha tohi fakamo’oni, ko e fakamatala kuo pau ke ‘oatu fakataha mo e tohi kole, mo e tu’utu’uni ‘o e tohi kole ‘e he Failesisita.
16-18	‘Oku fakataumu’a ‘a e Lao Fakaangaanga ‘e ngofua ki ha tohi fakamo’oni ke hiki, fakatata’aki eni, kapau ‘oku fakatau atu ‘a e pisinisi ‘oku felave’i ki ai ki ha taha muli kehe, pea tuku atu ‘i he kupu 16 ki he 18 ‘a e founa ngaue ki ha tohi kole ki he hiki ‘o ha tohi fakamo’oni mo e tu’utu’uni ‘o e tohi kole ‘e he Failesisita.
19	‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 19 ki hono fokotu’u ha tangi ki he ‘ikai tali ha tohi kole ki hono foaki pe liliu ‘o e tohi fakamo’oni. Kuo pau ke fakahoko ‘a e tangi ‘i loto ‘i he ‘aho ngaue ‘e 10 mei he ‘aho ‘o e tu’utu’uni. ‘Oku ne tu’utu’uni ki ha vaha’ataimi ki hono fakahoko ha tu’utu’uni ki ha tangi mo e taimi ‘a ia kuo pau ke tuku atu ai ‘e he Minisita ki he taha kole ‘a e tu’utu’uni ‘a e Taha Fakatonotonu.
20	‘Oku tuku atu ‘i he kupu 20 ‘a e vaha’ataimi ki he ‘aonga ‘o ha tohi fakamo’oni. Ko e tu’utu’uni fakalukufua ko ha tohi fakamo’oni, ‘i hono foaki, ‘oku ‘aonga pe ki he loloa taha ‘o e kei hokohoko atu ‘a e ngaue fakapisinisi ‘oku felave’i ki ai. Kapau ‘e ta’ofi ‘a e ngaue ko ia, ‘e

	<p>ta'e'aonga leva 'a e tohi fakamo'oni. Kapau 'oku felave'i 'a e tohi fakamo'oni mo ha ngaue 'oku lahi ange 'i he taha, 'oku hokohoko atu 'ene 'aonga kae 'oua kuo ngata 'a e ngaue fakapisinisi fakamuimui taha 'oku kei ngaue. Kaikehe, 'oku toe uesia 'a hono 'aonga 'i he ngaahi founa kehe 'e tolu. 'Uluaki, kapau 'e kamata 'a e ngaue fakapisinisi 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'i loto 'i he ta'u 'e taha mei hono foaki, 'oku ta'e'aonga leva 'a e tohi fakamo'oni. Ua, 'e ngofua ke ta'ofi fakataimi ha tohi fakamo'oni pea 'oku ta'e'aonga ia 'i he vaha'ataimi 'o e ta'ofi fakataimi ko ia koe'uhi ko e 'ikai faile ha fakamatala pa'anga fakata'u 'i he Kupu 24. Tolu, 'e ngofua ke kaniseli ha tohi fakamo'oni 'i he Kupu 26 koe'uhi ko e ngaahi fehalaaki kehekehe ke faipau ki he lao.</p>
<p>VAHE 3 – NGAHI FATONGIA 'O E TAHA 'OKU NE MA'U 'A E TOHI FAKAMO'ONI</p>	
<p>21</p>	<p>'Oku fiema'u 'i he kupu 21 'a e taha 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni ke ne fakaha ki he Failesisita 'a e ngaahi liliu pau 'i he fakamatala. 'Oku felave'i eni mo e fakamatala 'oku 'oatu 'i he tohi kole ki ha tohi fakamo'oni, hingoa 'o e pisinisi, tu'u'anga 'o e ngaue fakapisinisi, mo e tu'asila ki he tufa.</p>
<p>22</p>	<p>'I he kupu 22, 'oku fiema'u 'a e taha 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni ke ne faile ha lipooti 'o e tu'unga fakata'u ki he Failesisita. Ko e fakamatala kuo pau ke 'oatu koe'uhi ke fakakakato ha lipooti 'o e tu'unga fakata'u 'oku 'ikai tuku atu 'i he Lao Fakaangaanga ni ka 'e fakamahino pau 'i he Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fa'u 'i he Lao.</p>
<p>23</p>	<p>'I he kupu 23, kuo pau ke fakaha 'e he taha 'oku ne ma'u ha tohi fakamo'oni ki he Failesisita 'a e ngata 'o ha ngaue fakapisinisi 'a ia 'oku felave'i mo e tohi fakamo'oni.</p>
<p>VAHE 4 – TA'OFI FAKATAIMI PE KANISELI 'O E TOHI FAKAMO'ONI</p>	
<p>24-25</p>	<p>'Oku tu'utu'uni 'a e kupu 24 ki hono ta'ofi fakataimi 'o ha tohi fakamo'oni kapau 'oku 'ikai faile 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni ha lipooti tu'unga fakata'u. Kuo pau ke toe fakafoki 'a e tohi fakamo'oni kapau kuo fakalelei'i 'e he taha ma'u tohi fakamo'oni 'a e 'ikai fakahoko pea ne totongi 'a e ngaahi totongi 'oku tu'utu'uni. 'I hono toe fakafoki, 'oku lau 'a e tohi fakamo'oni 'o hange pe na'e te'eki ai ke ta'ofi fakataimi. Kaikehe, 'i he kupu 25, 'oku kaniseli 'a e tohi fakamo'oni kuo ta'ofi fakataimi kapau 'oku te'eki ai ke toe fakafoki 'i loto 'i he ta'u 'e taha mei he ta'ofi fakataimi.</p>
<p>26</p>	<p>'Oku lisi 'i he kupu 26 'a e ngaahi makatu'unga 'e ngofua ai ki he Failesisita ke ne kaniseli ha tohi fakamo'oni.</p>

27	‘Oku fakamo’oni’i ‘i he kupu 27 ha founga ngaue kuo pau ke muimui ki ai kapau ‘e kaniseli ‘e he Failesisita ha tohi fakamo’oni. ‘Oku fiema’u ‘i he founga ngaue ha fanongonongo ‘o e taumu’a ke kaniseli, mo ha faingamalie ki he taha ma’u tohi fakamo’oni ke ne fakahoko ha ngaahi fakafotunga ki he Failesisita ‘o fekau’aki mo e ‘uhinga ke ‘ikai kaniseli ai ‘a e tohi fakamo’oni.
28	‘I he kupu 28 , ko e tangi ‘e ngofua ke fakahoko ki he Fakamaau’anga Lahi koe’uhi ko ha tu’utu’uni ‘a e Failesisita ke kaniseli ha tohi fakamo’oni.
29	‘Oku tuku atu ‘i he kupu 29 ‘a e taimi ‘oku kamata ngaue’aki ai ‘a e kaniseli ‘o ha tohi fakamo’oni. Kapau kuo faile ‘e he taha ma’u tohi fakamo’oni ha tangi pea ‘ikai ola lelei ‘a e tangi, ‘oku kamata ngaue’aki ‘a e kaniseli ‘i he ‘aho ngaue ‘e 10 hili ‘a e ‘aho ‘oku tukuange atu ai ‘a e tangi.
VAHE 5 – LESISITA ‘INIVESI MULI	
30-32	‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 30 ki he 32 ki he fokotu’u mo e tauhi ‘o ha lesisita ‘inivesi muli. ‘Oku tokangaekina ‘e he Failesisita ‘a e lesisita. ‘I he kupu 30(2) , ‘e ngofua ke tauhi ‘a e lesisita ‘i he sipinga faka’ilekitulonika. ‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 31 ki he ngaahi kakano ‘o e lesisita.
KONGA 4 – ME’A MAKEHE	
33-37	‘Oku felave’i ‘a e kupu 33 ki he 37 ki he Failesisita ‘o e ‘Inivesi Muli. ‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 33 ki he fokotu’u ‘o e Failesisita, ‘a ia ko e taha ia ‘oku ngaue ‘i he lakanga ‘o e Pule Ngaue. ‘Oku tuku atu ‘i he kupu 34 ‘a e ngaahi fatongia ‘o e Failesisita. ‘Oku fiema’u ‘i he kupu 35 ‘a e Failesisita ke ne fakahoko ha tohi lipooti fakata’u felave’i mo hono pule’i ‘o e Lao lolotonga ‘a e ta’u lipooti mo e fakahoko ‘o e ngaahi ngaue ‘inivesi ‘e he kau ‘inivesi muli ‘i Tonga ni lolotonga ‘a e ta’u ko ia. ‘Oku ‘oatu ‘e he kupu 36 ha mafai ‘o e ‘a’ahi ki he Failesisita. ‘Oku felave’i ‘a e kupu 37 mo e ‘oatu ‘o e ngaahi fanongonongo ‘e he Failesisita. ‘Oku faitatau kotoa ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko eni mo e ngaahi mafai kuo ‘osi foaki ki he Failesisita ‘o e Ngaahi Kautaha.
38	‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 38 ko ha tohi ngaue kuo fakamahino pau ko ha fakamo’oni fe’unga ia ‘o ha me’a ‘oku ‘i he pe tuku atu ‘i he tohi ngaue.
39	‘Oku fa’u ‘i he kupu 39 ‘a e ngaahi hia kehekehe. Ko e mahu’inga taha ko e hia ‘o hono fakahoko ‘o ha ngaue fakapisinisi ‘o maumau ai ‘a e Lao pe ko e Ngaahi Tu’utu’uni, ‘a ia ko e tautea ko ha tautea pa’anga ‘oku ‘ikai lahi hake ‘i he \$10,000.

40	‘Oku tuku atu ‘i he kupu 40 ‘a e ngaahi malu’i kehekehe ma’ae kau ‘inivesi muli, ‘a ia ‘oku ne fakapapau’i ‘a e ngaahi totonu pau ki he koloa mo e totonu ke fakafoki ‘a e sino’i pa’anga pisinisi mo e pa’anga hu mai.
41-42	‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 41 ki he hokohoko atu ‘a e lesisita ‘o e kau ma’u tohi fakamo’oni lesisita ‘inivesi muli kuo foaki ‘i he Lao ‘o e 2002 pea ‘oku lolotonga ‘aonga ‘i he taimi ni ‘i he kamata ngaue’aki ‘o e Lao fo’ou. ‘Oku tu’utu’uni ‘a e Lao Fakaangaanga ki ha fakatou ngaue’aki ‘o e Lao ‘o e 2002 mo e Lao fo’ou ki ha vaha’ataimi ko e ta’u ‘e taha. Ko e vaha’ataimi fakataimi eni lolotonga ko ia ‘e ngofua ai ki ha taha ma’u tohi fakamo’oni lolotonga ke ne kole ki hono toe foaki ‘o e tohi fakamo’oni lolotonga. Kapau ‘oku ‘i he foomu totonu ‘a e tohi kole, ‘a ia ‘oku, faipau ki he kupu 41(3) , kuo pau ke foaki ‘e he Failesisita ha tohi fakamo’oni fo’ou. ‘I he kupu 42(1) , ‘i hono toe foaki ‘o e tohi fakamo’oni fo’ou, ‘e ‘ikai leva ke ngaue’aki ‘a e Lao ‘o e 2002 ki he taha ma’u tohi fakamo’oni pea ‘e ngaue’aki leva ‘a e Lao fo’ou ki he taha ma’u tohi fakamo’oni mei he taimi ko ia.
43	‘I he kupu 43 , ‘oku fakapekia ‘a e Lao ‘o e 2002 mo e Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli 2006 hili ‘a e ta’u ‘e taha hili ‘a e kamata ngaue’aki ‘o e Lao fo’ou. ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ‘oku kamata ‘a e vaha’ataimi fakataimi ko eni ‘i he kamata ngaue’aki ‘o e Lao fo’ou, ‘a ia, ‘i he taimi ‘e kamata ngaue’aki ai ‘i he ‘aho ‘e fanongonongo ‘e he Kapineti, kae ‘ikai ‘i hono fa’u. ‘Oku fakataumu’a ‘a e kupu 43(4) ke tauhi ‘a e tu’unga ‘o ha taha na’a ne fakahoko fakalao ha ngaue tuku makehe ki mu’a pe ‘a e kamata ngaue’aki ‘o e Lao fo’ou pea ‘oku ma’u ‘i he Lao fo’ou, ngalingali koe’uhi ko e liliu ‘i he tu’unga ‘o e ‘o’ona ‘o ha sino fakakautaha ki he ngaahi taumu’a ‘o hono faka’uhinga’i ko hai ko ha taha muli.
44	‘Oku fakahoko ‘i he kupu 44 ha ngaahi liliu fekau’aki ki he Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2002.
45	‘Oku tuku atu ‘i he kupu 45 ‘a e mafai ‘o e Minisita ke fa’u ha Ngaahi Tu’utu’uni ‘i he malumalu ‘o e Lao.

Hon. Samiu Kuita Vaipulu

Ministā ki he Fefakatau’aki mo e Langa Fakalalakaka Faka’ekonomika